

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

การพัฒนาประเทศไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรม สังคม การเมือง การศึกษา และอื่น ๆ นั้น ปัจจัยที่สำคัญที่สุดในการพัฒนาคือ ทรัพยากรมนุษย์ เพราะการพัฒนาประเทศจะดำเนินไปได้ด้วยปริมาณและคุณภาพตามจุดหมายที่ตั้งเอาไว้มากน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับลักษณะต่าง ๆ ของประชาชนเป็นอันดับแรก ประชาชนที่ได้รับการฝึกฝนอบรมดีแล้ว จะสามารถใช้สติปัญญาปรับตัว เพื่อประโยชน์ของส่วนรวมและตนเอง รวมทั้งสามารถสร้างสรรค์สิ่งที่เป็นประโยชน์โดยใช้ทรัพยากรอื่นได้อย่างเหมาะสม ทำให้ประเทศชาติเจริญมั่นคง (เอกวิทย์ ณ ถลาง 2526 : 194) อันจะเป็นการชี้ให้เห็นถึงคุณภาพของทรัพยากรมนุษย์ในประเทศ การพัฒนาประเทศของไทย ที่มีความมุ่งหมายเพื่อความอยู่รอดของชาติ และเพื่อเพิ่มคุณภาพชีวิตให้แก่ประชาชน จึงจำเป็นต้องอาศัยทรัพยากรมนุษย์เป็นสิ่งสำคัญ ฉะนั้นการพัฒนาพลเมืองให้มีคุณภาพจึงเป็นสิ่งที่จำเป็นอย่างยิ่งต่อการพัฒนาประเทศไทย อันจะเห็นได้จากผลการจัดการศึกษา ปัจจุบันทั้งระดับประถมศึกษา และระดับมัธยมศึกษาที่มุ่งจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาคนเป็นสำคัญ ดังเช่นในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ แต่ละสมัยจะกล่าวถึงการให้การศึกษาว่าเป็นเครื่องมือสร้างคนให้มีคุณภาพ ดังจะเห็นได้จากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ระยะที่ 4 (2520 - 2524) ระบุว่า การพัฒนาเด็กและเยาวชนเป็นเรื่องที่จำเป็นและเร่งด่วน โดยให้มีการพัฒนาในด้านบุคลิกภาพ ความประพฤติสามารถปรับตัวให้เข้ากับผู้อื่นได้ บำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์ต่อสังคม รักษาระเบียบประเพณีไทย เคารพกฎหมาย มีศีลธรรม ยึดมั่นในสถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และการปกครองในระบอบประชาธิปไตย โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข และแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ระยะที่ 5 (2524-2529) มุ่งให้การศึกษากลายเป็นเครื่องมือเสริมสร้างบุคคลให้มีความรู้ ความคิด และความสามารถในการ

ประกอบอาชีพ มีจริยธรรม คุณธรรม ตลอดจนมีพละทานมัชฌมบูรณ์ รักและขำรงศิลป-
วัฒนธรรม และความเป็นไทยได้ (กระทรวงศึกษาธิการ 2519 : 58, สำนักงาน
คณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2525 : 21)

ถึงแม้ว่าประเทศไทยจะได้มีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมมาหลายฉบับแล้วก็ตาม แต่ความเป็นจริงมีอยู่ว่า การพัฒนาประเทศไทยยังคงเป็นไปอย่างเชื่องช้า เมื่อเปรียบเทียบกับประเทศอื่น ๆ เช่น ญี่ปุ่น จีน หรือสิงคโปร์ ทั้งนี้เนื่องจากบุคลิกภาพของคนไทยโดยทั่วไปที่มีความเชื่องช้า ไม่กระตือรือร้น (วริยา:สิวะศรียานนท์ 2523 : 133) มีค่านิยมไม่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ เช่น ความอ่อนแอในค่านอุปนิสัยการทำงาน ขาดความรักชาติและเสียสละเพื่อชาติอย่างจริงจัง ขาดความนิยมไทย นิยมความหรูหรา สะดวกสบาย สนุกสนานและเชื่อไสยศาสตร์ (วีระ บำรุงรักษ และคณะ 2524 : 32-36) สิ่งเหล่านี้ควรจะได้ขจัดให้หมดไป และสร้างคุณลักษณะของพลเมืองขึ้นมาใหม่ เช่น ให้เป็นคนที่มีความขยันหมั่นเพียร พึ่งตนเอง สามัคคี มีวินัย มีเหตุผล เป็นต้น

ประเทศที่มีจุดมุ่งหมายที่จะพัฒนาคุณภาพของพลเมืองให้เอื้อต่อการพัฒนาประเทศนั้น จะต้องให้การศึกษอบรมเพื่อปลูกฝังความเป็นพลเมืองดีให้เกิดในประชากรส่วนใหญ่เสียก่อน ลักษณะความเป็นพลเมืองดี คือการเป็นผู้มีจริยธรรมสูง นั่นคือมีความซื่อสัตย์สุจริต มีความรับผิดชอบต่อหน้าที่ มีระเบียบวินัย มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนตัว เป็นต้น เมื่อประชาชนมีความเป็นพลเมืองดีแล้วจึงปลูกฝังลักษณะนิสัยที่เอื้อต่อการพัฒนาประเทศ อันได้แก่ การเป็นผู้ที่มีความต้องการทำงานอย่างมีประสิทธิภาพ มีความคิดสร้างสรรค์ มีลักษณะความเป็นผู้นำและมีความเป็นประชาธิปไตย (ดวงเคื่อน พันธุมนาวิณ 2522 : 2) ในการพัฒนาประเทศเราจำเป็นต้องเปลี่ยนบุคลิกภาพของคน ถ้าหากเราต้องการคนที่มีคุณภาพเหมาะสมสำหรับการพัฒนาประเทศชาติ เราก็คงจะพัฒนาหลักสูตรที่จะสามารถพัฒนาคุณภาพของคนให้บรรลุตามเกณฑ์ที่เราต้องการ ตัวอย่างเช่น ถ้าเราต้องการคนที่มีคุณภาพ เหมาะแก่การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม เราก็คงจะต้องตั้งเข็มของการพัฒนาหลักสูตร ที่จะพัฒนาคนให้มีประสิทธิภาพ ขยันขันแข็ง เป็นผู้มีระเบียบวินัย ตรงต่อเวลา มีความมัชฌิสน์ ซื่อสัตย์สุจริต ใฝ่เหตุผลในการตัดสินใจเพื่อกระทำสิ่งต่าง ๆ มีความ

กระตือรือร้น สนใจในการเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ มีแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์และคิดสร้างสรรค์ มีเอกราช และความมั่นใจตนเอง สามารถพึ่งตนเองได้ มีความรับผิดชอบต่องานและสังคม มีการอดเปรี้ยวไว้กินหวาน ตลอดจนมีจริยธรรมเป็นหลักประจำใจ (วีระยุทธ วิเชียรโชติ 252 : 25) ฉะนั้น การจัดการศึกษาให้แก่ประชาชนของไทย จะต้องคำนึงถึงการพัฒนามนุษย์เพื่อความป็นพลเมืองดีเป็นอันดับแรก

การศึกษาเป็นทางหนึ่งที่จะเพิ่มภูมิปัญญาและพัฒนามนุษย์คุณภาพของคน การศึกษาที่ถูกต้อง คือ การสามารถทำให้คนประพฤติดีขึ้น เพราะการศึกษาเป็นการสร้างคนไว้ ทั้งกิจการของประเทศชาติในภายหน้า ประชาชนจะมีนิสัยดีหรือไม่เป็นส่วนมากในสมัยใด ย่อมเป็นผลของการศึกษาเมื่อประมาณ 10-20 ปีที่ผ่านมา (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ 2526 : 5) จึงอาจกล่าวได้ว่า ผลของการศึกษาของเยาวชนในปัจจุบัน จะเป็นเครื่องกำหนดความเจริญของประเทศชาติในอนาคต ฉะนั้นการวางแผนจัดการศึกษาของรัฐจึงมุ่งหวังที่จะให้ประชาชนเป็นคนที่มีความประพฤติดี ซึ่งก็ได้แก่การจัดการศึกษาให้ประชาชนเป็นพลเมืองดีนั่นเอง อันจะเห็นได้จากเจตนารมณ์ของการศึกษาเพื่อพัฒนามนุษย์ให้เป็นพลเมืองดี ที่กล่าวไว้ในแผนการศึกษาแห่งชาติของประเทศไทย ฉบับต่าง ๆ เช่น ในปี พ.ศ. 2475 ประเทศไทยตกอยู่ในสภาพเศรษฐกิจตกต่ำ จึงมีความมุ่งหมายที่จะให้พลเมืองในทางอาชีพ ในปี พ.ศ. 2479 ประเทศไทยกำลังอยู่ในระยะเริ่มใช้การปกครองระบอบประชาธิปไตย พลเมืองดีจะต้องเป็นบุคคลที่ทำหน้าที่พลเมืองตามกฎหมายรัฐธรรมนูญได้โดยเต็มที่ เพื่อประโยชน์แก่ประเทศชาติ และตนเอง ในปี พ.ศ. 2503 ประเทศไทยเริ่มมีการวางแผนพัฒนาประเทศ จึงมีความมุ่งหมายที่จะให้พลเมืองเป็นบุคคลที่มีระเบียบวินัย มีความรับผิดชอบ มีศีลธรรม มีสุขภาพสมบูรณ์ มีจิตใจเป็นประชาธิปไตย มีความรู้ความสามารถที่จะประกอบอาชีพ และทำคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติ อันตรงกับนโยบายของคณะปฏิวัติ (ศึกษาธิการ 2507 : 103) สำหรับแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2520 ที่ใช้ในปัจจุบันนี้ ได้จัดการศึกษาเพื่อความป็นพลเมืองดีดังนี้คือ การตระหนักและคุณค่าของการปกครองระบอบประชาธิปไตย อันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข มีความสำนึกในความเป็นไทย ร่วมกัน รู้จักสิทธิเสรีภาพในกรอบแห่งกฎหมาย ตระหนักถึงหน้าที่และ

ความรับผิดชอบของประชาชนที่ต้องรักษาความมั่นคงปลอดภัยของชาติ และความผาสุกร่วมกันในสังคมไทย (แผนการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช 2520 : 1-17) จะเห็นได้ว่า จุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษา ที่มีปรากฏในแผนการศึกษาแห่งชาติแต่ละฉบับนั้น มุ่งให้การศึกษามีส่วนสร้างเสริมบุคคลให้เป็นพลเมืองดีที่สอดคล้องกับสภาพของสังคมแต่ละสมัย

เนื่องจากการศึกษาเป็นกระบวนการพัฒนาบุคคลโดยอาศัยหลักสูตรเป็นรูปแบบและแนวในการพัฒนาบุคคล ฉะนั้นการนำเอาแผนการศึกษาที่วางเอาไว้ ไปใช้เพื่อให้การจัดการศึกษาคำเนินไปสู่เป้าหมายได้อย่างมีประสิทธิภาพ จึงต้องอาศัยหลักสูตรเป็นแนวทาง เพื่อพัฒนาบุคคลให้มีคุณภาพตามที่สังคมต้องการ แต่จากการศึกษาประวัติศาสตร์การศึกษาของไทยในอดีตจนถึงปัจจุบัน พบว่า การศึกษาของไทยมีการเปลี่ยนแปลงและปรับปรุงอยู่เสมอ เพื่อที่จะพัฒนาสังคมให้ทัดเทียมกับความทันสมัยในยุโรป จึงดูเหมือนว่าเราลอกเลียนรูปแบบการศึกษาของการศึกษาตะวันตก ซึ่งมีปรัชญาชีวิตและสังคมแตกต่างไปจากชีวิตและสังคมไทย (ลีปเนนท์ เกตุทัต 2525 : 19) จะเห็นได้ว่าทุกครั้งที่เราจัดหลักสูตรนั้น "เราได้พยายามรับเอาวิทยาการและเทคโนโลยีของโลกตะวันตกเข้ามาสู่ลักษณะของเราเสมอ หลักสูตรของเราจึงเป็นหลักสูตรที่ไม่เหมาะสมกับพื้นฐานของเรา และดูจะขาดเอกลักษณ์ของเราอยู่ไม่น้อยตลอดมา..." (เอกวิทย์ ๘ ถกลาง 2517 : 368) สิ่งที่ชี้ให้เห็นว่า แม้เราจะมีการปรับปรุงหลักสูตรตลอดมาจนกระทั่งปัจจุบัน ซึ่งประเทศไทยเราน่าจะเจริญก้าวหน้าทั้งทางด้านวัตถุ และทางด้านจิตใจ แต่ความเป็นจริงกลับปรากฏว่าสังคมไทยปัจจุบันกำลังมีปัญหา อันเนื่องมาจากประชาชนขาดคุณสมบัติของความเป็นพลเมืองดี มีปัญหาเหล่านี้ได้แก่

1. ความเสื่อมโทรมของวัฒนธรรม อันเนื่องมาจากช่องว่างระหว่างความเจริญทางด้านวัตถุและจิตใจ ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงค่านิยมทางจริยธรรมอย่างกว้างขวาง เช่น ค่านึงถึงแต่ประโยชน์ส่วนตัวเป็นหลัก จนละเลยต่อความสำคัญทางจริยธรรม ทำให้เกิดปัญหาสังคมมากมายทั้งที่จะเห็นจาก สถิติคดีอาญาทั่วประเทศ ซึ่งกรมตำรวจรวบรวมไว้ในปีพุทธศักราช 2524 ปรากฏดังนี้

ฆาตกรตาย และทำร้ายร่างกาย	27,443	คดี
ปล้นชิงทรัพย์	45,956	คดี
คดีข่มขืน	2,543	คดี
และคดีศึกษาศาสตร์ให้โทษ	30,764	คดี

(สำนักงานสถิติแห่งชาติ 2524 : 52)

นอกจากปัญหาคดีอาญาเหล่านี้แล้ว ยังมีปัญหาสังคมอื่นอีก เช่น โกงภาษี
ค่าของเดือน ตัดไม้ทำลายป่า โสเภณี การพนัน ปัญหาเหล่านี้ ล้วนแต่มาจากการขาด
ความรับผิดชอบ ขาดระเบียบวินัย ขาดการอบรมด้านศีลธรรมจริยธรรม อันเป็นลักษณะ
ของความเป็นพลเมืองดี

2. ความล้มเหลวในการปกครองระบอบประชาธิปไตย เช่น การปฏิวัติ
เปลี่ยนแปลงรัฐบาลบ่อย ๆ การใช้กลุ่มกรรมกร นิสิตนักศึกษา และนักเรียนบางกลุ่ม
เป็นเครื่องมือในการชุมนุมประท้วงรัฐบาล เมื่อเกิดความไม่พอใจในสภาพที่กลุ่มคนได้
รับ ซึ่งมักจะปรากฏอยู่เสมอในข่าวหนังสือพิมพ์ประจำวัน แสดงให้เห็นถึงการขาดความ
สำนึกในหน้าที่พลเมืองของไทย ผลการวิจัยของ วรลภ พุ่มพวง (25๒ : ๒-๖) ซึ่งผู้วิจัย
เกี่ยวกับความเป็นพลเมืองดี พบว่า คนไทยส่วนใหญ่ยังมีความคิดเห็นที่ไม่ถูกต้องในเรื่อง
คานียัม และคำสอนในศาสนา ความรับผิดชอบในหน้าที่พลเมืองดี และความเข้าใจใน
ระบอบประชาธิปไตย สำหรับความเข้าใจเกี่ยวกับความเข้าใจในระบอบประชาธิปไตย
ที่แตกต่างไปจากความเป็นจริงที่ควรจะเป็นนั้น จากการวิจัยของ สวนา พรพัฒน์กุล
(2520 : 59-63) พบว่า ร้อยละแปดสิบของเด็กไทยในกลุ่มตัวอย่างเข้าใจว่า
ประชาธิปไตย คือ ความมีอิสระเสรีที่บุคคลจะทำอะไรก็ได้โดยไม่ได้อำนาจถึงขอบเขต
จำกัดแต่อย่างใด และผลสรุปของการวิจัย แสดงว่า เด็กไทยในกลุ่มตัวอย่างยังมีความ
สำนึกในหน้าที่พลเมืองโดยส่วนรวมอยู่ในระดับต่ำ จากการศึกษาพฤติกรรมการลง
คะแนนเสียงเลือกตั้งของคนไทย จากการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร เมื่อวันที่
22 เมษายน 2522 พบว่า มีคนไปลงคะแนนเสียงทั่วประเทศร้อยละ 44.57 ในจำนวน
ที่ไปลงคะแนนเสียงนั้น ร้อยละ 36 ไปลงเพราะเป็นหน้าที่ของพลเมืองดี และร้อยละ
29 ไปลงเพราะต้องการได้คนที่ตนพอใจเข้าไปเป็นรัฐบาล แสดงว่า ทำไปด้วยถูก
หน้าที่บังคับมากกว่าด้วยความจริงใจ และพบว่า เหตุที่ไม่ไปลงคะแนนเสียงนั้น

ร้อยละ 22 คิดฐานะจำเป็น ร้อยละ 15 เห็นว่ากระบวนการยุ่งยาก แสดงว่า บุคคล
ยังไม่เห็นความสำคัญของการเลือกตั้ง อันมีสาเหตุเนื่องมาจากการขาดความเข้าใจใน
ระบอบประชาธิปไตย ทำให้ขาดความมีจิตใจเป็นประชาธิปไตย ซึ่งเป็นส่วนหนึ่ง
ลักษณะของความเป็นพลเมืองดี (สุจิต บุญบงการ และพรศักดิ์ ผ่องแผ้ว 2525 : 69)

จากปัญหาที่กล่าวมาข้างต้น แสดงให้เห็นว่าคนไทยและเยาวชนไทยส่วนใหญ่
ยังขาดลักษณะที่จะเอื้อต่อการพัฒนาคนให้เป็นพลเมืองที่มีคุณภาพ เช่น ขาดระเบียบวินัย
ขาดความรับผิดชอบ ยอหย่อนต่อการปฏิบัติตามหลักศีลธรรม และมีความเข้าใจในความ
เป็นประชาธิปไตยที่ผิด ทำให้น่าเป็นห่วงถึงอนาคตของชาติเป็นอย่างยิ่ง เพราะเยาวชน
ในปัจจุบันคือ ผู้ที่จะชี้ชะตาอนาคตของชาติในภายหน้า ดังเช่น กระแสพระราชดำรัส
ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบันมีพระราชดำรัสว่า

เด็กเป็นผู้ที่จะรับช่วงทุกสิ่งทุกอย่างต่อจากผู้ใหญ่ รวมทั้งรับภาระรับผิดชอบในการ
ดำรงรักษาความผาสุกของประชากรในโลก ดังนั้นเด็กทุกคนจึงสมควรและ
จำเป็นที่จะได้รับการอบรมเลี้ยงดูอย่างถูกต้องเหมาะสม เพื่อให้มีความสามารถ
สร้างสรรค์ประโยชน์ต่าง ๆ รู้จักคิดช่วยเหลือผู้ถูกทอดทิ้ง ผู้เกิดจนจึงต้องร่วมมือ
โดยพร้อมเพรียงเพื่อให้การอบรมสั่งสอนแก่คนรุ่นหลัง (กระแสพระราชดำรัสของ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสปีเกิดสากล พุทธศักราช 2522)

ฉะนั้นผู้ที่ทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับเยาวชนควรจะได้ตระหนักถึงภาระรับผิดชอบในการให้การ
อบรมสั่งสอนเพื่อให้เยาวชนได้มีการพัฒนาคุณลักษณะของความเป็นพลเมืองดี พร้อมทั้งจะ
รับผิดชอบอนาคตของประเทศชาติต่อไป

การศึกษาถึงสภาพปัญหาของสังคม ค่านิยม วัฒนธรรม และลักษณะประจำ-
ชาติของประชาชนจะเป็นแนวทางหนึ่งในการกำหนดคุณลักษณะที่พึงประสงค์ของพลเมือง
ของชาติได้ ญี่ปุ่นเป็นประเทศหนึ่งที่กำหนดลักษณะที่พึงประสงค์ของพลเมืองแล้วนำ
เอาไปเป็นแนวในการกำหนดจุดมุ่งหมายการศึกษาเพื่อพัฒนาพลเมืองของประเทศ
โดยเริ่มใช้เมื่อ พ.ศ. 2509 (ประยูร ศรีประศาสน์ 2518 : 247 - 248)
สำหรับประเทศไทยเรายังไม่ได้มีการกำหนดคุณลักษณะที่พึงประสงค์ของคนไทยลงใน
หลักสูตรให้แน่นอน เท่าที่ปรากฏเป็นเพียงความคิดเห็นของแต่ละบุคคลและแต่ละสถาบัน
เท่านั้น จึงสมควรที่จะได้มีการศึกษา วิจัย องค์ประกอบของการจัดการศึกษาอบรม
เช่น หลักสูตร แบบเรียน การเรียนการสอน และกิจกรรมอื่น ๆ เพื่อจะได้ทราบถึง

ข้อเท็จจริงทั้งในด้านที่ควรส่งเสริม และสิ่งที่ควรปรับปรุงแก้ไขที่เกี่ยวกับการสร้างคน ให้เป็นพลเมืองที่ว่ปรากฏมาน้อยเพียงใด สิ่งใดควรเพิ่มเข้ามาสิ่งใดควรตัดออกไป เพื่อผู้ที่เกี่ยวข้องจะได้นำไปดำเนินการต่อไปได้อย่างเหมาะสมยิ่งขึ้น

เนื้อหาสาระและประสบการณ์ที่จัดให้นักเรียนเรียนเป็นองค์ประกอบหนึ่งใน หลักสูตร ที่สัมพันธ์และสอดคล้องกับองค์ประกอบอื่น ๆ ของหลักสูตร เนื้อหาที่มีส่วน สำคัญที่จะบรรยายละเอียดต่าง ๆ เพื่อที่จะตอบสนองจุดมุ่งหมายของหลักสูตร สำหรับ เนื้อหาในหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 กำหนดรายละเอียดของเนื้อหา แต่ละหมวดประสบการณ์ที่จะต้องเรียนไว้เป็นเรื่อง ๆ และเป็นหน่วย ตั้งแต่ชั้นประถม- ศึกษาปีที่ 1-6 แต่ก็ได้เปิดโอกาสและเสนอแนะให้ยืดหยุ่นได้ตามพัฒนาการของเด็ก และ ความเหมาะสมของท้องถิ่นเป็นสำคัญ จึงจัดเนื้อหาเป็นสามช่วง ๆ ละ 2 ปี คือ ประถม ปีที่ 1-2 ประถมปีที่ 3-4 และประถมปีที่ 5-6 ซึ่งเนื้อหานั้นอาจจะพัฒนาเปลี่ยนแปลง ได้ (กระทรวงศึกษาธิการ 2525 : (ค))

การวิจัยในครั้งนี้มุ่งที่จะวิเคราะห์เนื้อหาหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 แผนการสอน หรือคู่มือการสอน เกี่ยวกับลักษณะความเป็นพลเมืองดี ในระดับ ชั้นประถมศึกษาปีที่ 5-6 ว่ามีเนื้อหาที่ส่งเสริมลักษณะความเป็นพลเมืองดีอย่างไร และมากน้อยเพียงไร อนึ่ง การวิจัยนี้สอดคล้องกับโครงการพัฒนาหลักสูตรเพื่อความ เป็นพลเมืองดี (Curriculum Development for Citizenship Education) ของ ภาควิชาบริหารการศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยมีคณะผู้ร่วม วิจัยแบบเดียวกันนี้ทั้งหลักสูตรประถมศึกษา-หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช 2521 และหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย พุทธศักราช 2524

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อวิเคราะห์ว่าเนื้อหาหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 ระดับชั้น ประถมศึกษาปีที่ 5-6 กล่าวถึงลักษณะความเป็นพลเมืองดีอย่างไร และมากน้อย เพียงใด

ขอบเขตของการวิจัย

วิเคราะห์เนื้อหาที่ปรากฏอยู่ในเอกสารหลักสูตร ดังนี้

1. หลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 ในระดับประถมศึกษาปีที่ 5-6
ทุกกลุ่มประสบการณ์ อันได้แก่

1.1 กลุ่มทักษะที่เป็นเครื่องมือการเรียนรู้

1.2 กลุ่มสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต

1.3 กลุ่มสร้างเสริมลักษณะนิสัย

1.4 กลุ่มการทำงานและพื้นฐานอาชีพ

1.5 กลุ่มประสบการณ์พิเศษ

2. คู่มือการสอนหรือแผนการสอน ชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 และ 6 ของ
กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ อันได้แก่

2.1 คู่มือการสอนภาษาไทย

2.2 คู่มือการสอนคณิตศาสตร์

2.3 แผนการสอนกลุ่มสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต

2.4 แผนการสอนกลุ่มสร้างเสริมลักษณะนิสัย

2.5 แผนการสอนกลุ่มการทำงานและพื้นฐานอาชีพ

2.6 คู่มือครู English is Fun Book I, II, III, IV

2.7 เนื้อหารายละเอียดงานเลือกกลุ่มการทำงานและพื้นฐานอาชีพ ชั้น
ประถมศึกษาปีที่ 5-6

ประโยชน์ที่ไ้รับจากการวิจัย

ผลจากการวิเคราะห์เนื้อหาหลักสูตรนี้ จะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อผู้ที่เกี่ยวข้องในการจัดการศึกษา ได้ทราบข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการสร้างผลเมืองให้มีคุณภาพตามที่สังคมต้องการ และเป็นแนวทางในการพัฒนา เนื้อหาหลักสูตร คู่มือครู แผนการสอน ตลอดจนแบบเรียน ให้มีเนื้อหาที่เอื้อต่อการอบรมให้นักเรียน มีลักษณะความเป็นพลเมืองดีของชาติเพิ่มมากขึ้น

นิยามของคำที่ใช้ในการวิจัย

เพื่อให้เกิดความเข้าใจตรงกันเกี่ยวกับคำบางคำที่ใช้ในการวิจัย ผู้วิจัยขอให้ความหมายได้ดังนี้

เนื้อหาหลักสูตร หมายถึง รายละเอียดที่ปรากฏอยู่ในส่วนของเนื้อหาซึ่งเป็นสาระ และประสบการณ์ อันจะนำไปสู่จุดหมายปลายทางของการเรียน

เอกสารหลักสูตร หมายถึง หลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 ในที่นี้รวมถึง คู่มือครู หรือแผนการสอน ระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ 5-6

คู่มือครู หรือแผนการสอน หมายถึง เอกสารที่ให้รายละเอียดในการสอนตามหลักสูตร ชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 และ 6 ซึ่งบอกรายละเอียดเกี่ยวกับความคิดรวบยอด วัตถุประสงค์ คุณสมบัติที่ต้องการเน้น เนื้อหากิจกรรม สื่อการเรียน วิธีวัดผล จำนวนตามเวลาที่สอนของแต่ละกลุ่มประสบการณ์

การวิเคราะห์ หมายถึง การพิจารณาข้อความในแต่ละเนื้อหา เพื่อจะทำให้ทราบว่า หลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 ในระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ 5-6 มีเนื้อหาที่กล่าวถึงลักษณะความเป็นพลเมืองดีในสังคมไทยอย่างไร และมีมากน้อยเพียงใด

ลักษณะความเป็นพลเมืองดี หมายถึง ลักษณะที่ประชาชนพึงมีต่อตนเอง พึงมีต่อผู้อื่น และพึงมีต่อสิ่งแวดล้อมที่ไม่มีชีวิตและสถาบันทางสังคม ที่เหมาะสมกับสภาพของสังคมไทย ซึ่งประกอบด้วยลักษณะความเป็นพลเมืองดี 36 ลักษณะ ดังนี้

มีความรับผิดชอบ หมายถึง ลักษณะนิสัย เจตคติของบุคคล ซึ่งเป็นเครื่องยึดมั่นให้ปฏิบัติตามระเบียบและปฏิบัติได้เหมาะสมกับฐานะทางสังคม ทำหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายให้เสร็จเรียบร้อย ทนตามกำหนดโดยไม่ต้องการบังคับควบคุมจากผู้อื่น รวมทั้งแก้ไขงานที่ทำผิดพลาดได้ถูกต้อง

มีความซื่อสัตย์ หมายถึง การประพฤติปฏิบัติได้อย่างเหมาะสม และตรงต่อความเป็นจริง ประพฤติปฏิบัติอย่างตรงไปตรงมา ทั้งกาย วาจา ใจ ต่อตนเองและผู้อื่น

รักษาระเบียบวินัย หมายถึง การมีความสามารถบังคับตนเองให้ปฏิบัติให้ ถูกกาลเทศะ ยอมรับที่จะปฏิบัติตามเงื่อนไข กติกา ข้อตกลง ที่สังคมกำหนดขึ้น ด้วยความจริงใจ โดยไม่ต้องมีผู้ควบคุมหรือลงโทษ

มีสติสัมปชัญญะ หมายถึง การรู้จักระลึกได้ว่าคนเป็นใคร กำลังทำอะไร อย่างไม่ประมาท มีความรอบคอบ รู้จักประมาณตน รู้จักยับยั้งชั่งใจ รู้จักไตร่ตรอง หาเหตุผลในความเป็นไปได้หรือไม่ได้

มีความละเอียดและเกรงกลัวต่อการประพฤตินิด หมายถึง มีความยับยั้งชั่งใจ ไม่ประพฤตินอกที่ผิด

มีความขยันหมั่นเพียร หมายถึง ความพยายามในการปฏิบัติสิ่งใดสิ่งหนึ่ง อย่างสม่ำเสมอโดยไม่ทอดทิ้ง เพื่อให้งานสำเร็จลุล่วง

ประหยัด หมายถึง การใช้ปัจจัยที่จำเป็นในการดำรงชีวิตอย่างพอเหมาะพอควร และระมัดระวัง เพื่อให้ได้ประโยชน์มากที่สุด รวมทั้งการรู้จักดูแลรักษา ซ่อมแซมสิ่งของทั้งของตนเองและของส่วนรวม รู้จักยับยั้งความต้องการให้อยู่ในขอบเขตที่พอเหมาะพอควร

มีน้ำใจเป็นนักกีฬา หมายถึง การมีจิตใจรู้จักการแพ้ชนะ และให้อภัยซึ่งกันและกัน ไม่เอาเปรียบผู้อื่น

มีความกล้าหาญและอดทน หมายถึง ความมีจิตใจเข้มแข็ง เค็ดขาด ไม่หวาดหวั่นต่อความลำบาก และอันตรายใด ๆ ที่อาจจะเกิดขึ้น มีจิตใจมั่นคงเพื่อเผชิญหน้ากับอันตราย มีความกล้าทางจริยธรรม กล้าทำในสิ่งที่ถูกต้องและมีเหตุผล ที่เป็นประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่น

ใฝ่หาความรู้ความจริง หมายถึง การชวนชวหายหาความรู้เพิ่มเติมอยู่เสมอ ใฝ่หาความรู้ความจริงโดยการใช้กระบวนการศึกษาอย่างมีระบบ

มีค่านิยมที่ถูกต้อง หมายถึง มีสิ่งที่ไม่มนำจิตใจให้กระทำหรือไม่กระทำ อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งผลจากการกระทำหรือไม่กระทำนั้น ชอบด้วยคุณธรรม จริยธรรม วัฒนธรรมและกฎเกณฑ์ของสังคม

ประกอบอาชีพที่สุจริต หมายถึง เลือกทำงานเพื่อเลี้ยงชีวิตที่เหมาะสมกับ ความรู้ความสามารถของตนเอง และงานที่ทำนั้นต้องไม่ขัดต่อกฎหมาย ประเพณี ศีลธรรม

มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ หมายถึง การขอสำรวจคิดค้นสิ่งใหม่ ๆ ชอบแสวงหาประสบการณ์ใหม่ ๆ ชอบทำสิ่งที่ยากและท้าทายความสามารถ มีความฉับไว ในความคิด มีความคิดยืดหยุ่น มีความคิดไม่ซ้ำแบบ และมีความเป็นตัวของตัวเอง กล้า แสดงออกอย่างอิสระ

กระตือรือร้นและมุ่งมั่น หมายถึง ลักษณะของบุคคลที่มีแรงกระตุ้น ผลักดัน ให้ปรารถนาจะทำทุกสิ่งทุกอย่างให้ได้ผลดีที่สุด โดยไม่ให้เกิดผลเสียต่อส่วนรวม มองการณ์ไกลในสถานการณ์ต่าง ๆ เพื่อความสำเร็จที่วางแนวทางไว้ในอนาคต

ใช้เวลาให้เป็นประโยชน์ หมายถึง การรู้จักคุณค่าของเวลา พยายามที่จะทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ โดยไม่ปล่อยเวลาให้ล่วงเลยไป

วางแผนในการทำงาน หมายถึง การกำหนดขอบเขต รูปแบบของงาน อย่างรอบคอบ พร้อมกับปฏิบัติงานให้สำเร็จเรียบร้อยทันตามกำหนดเวลา เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพในการทำงาน

มีสุขภาพจิตดี หมายถึง การที่บุคคลรู้จักตนเองเป็นอย่างดี ยอมรับข้อบกพร่องที่ตนมี มีความภูมิใจในข้อดีของตน มีอารมณ์แจ่มใส มีจิตใจที่มั่นคง ทนต่อความวิตกกังวลและความตึงเครียดต่าง ๆ มองโลกในแง่ดี สามารถที่จะปรับตัวให้เข้ากับ สถานการณ์ต่าง ๆ รวมทั้งสามารถที่จะดำเนินชีวิตอย่างมีความสุขจากสิ่งแวดล้อมของตนเองได้

รักษาความสะอาด หมายถึง การรักษาความสะอาดของร่างกาย เครื่องแต่งกาย และสิ่งแวดล้อม ให้มีความสะอาดอยู่เสมอ

พึ่งตนเอง หมายถึง การกระทำตนไม่ให้เป็นที่เดือดร้อนแก่คนอื่น และช่วยเหลือตนเองได้ ไม่คอยแต่จะรอรับความช่วยเหลือจากผู้อื่น

มีจิตใจเป็นประชาธิปไตย หมายถึง การปฏิบัติตามหลักประชาธิปไตย

รู้จักใช้สิทธิ และปฏิบัติตามที่ของตน เคารพสิทธิและเสรีภาพของผู้อื่น ขอมรับฟังความคิดเห็นที่ถูกต้อง ซึ่งศักดิ์ศรีความเห็นของคนส่วนใหญ่

มีความสามัคคี หมายถึง การแสดงออกซึ่งความสามารถในการทำงานเป็นกลุ่ม มีการรวมแรงรวมใจและร่วมมือกันแก้ปัญหา เพื่อปฏิบัติงานให้สำเร็จลุล่วงด้วยดีมีประสิทธิภาพ

มีความเสียสละ และเห็นแก่ส่วนรวม หมายถึง การให้ปันแก่คนที่ควรให้ ทำคนให้เป็นประโยชน์ต่อผู้อื่นและส่วนรวม เพื่อให้สังคมเจริญก้าวหน้า โดยไม่หวังผลตอบแทน

มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ หมายถึง การกระทำที่แสดงถึงไมตรีจิต โอบอ้อมอารี และแบ่งปัน เพื่อให้ผู้อื่นได้รับความสะดวก มีความสุข และมีความพอใจ

มีความเมตตากรุณา หมายถึง การมีความรักใคร่ปรารถนาจะให้ผู้อื่นเป็นสุข และสงสารคิดจะช่วยให้ผู้อื่นพ้นทุกข์ โดยอยู่บนพื้นฐานของการช่วยเหลือ เพื่อให้เขาช่วยตนเองได้ในอนาคต

มีความกตัญญูกตเวที หมายถึง ความสำนึกในบุญคุณ ประโยชน์หรือความดีของผู้อื่นที่มีต่อตนเองและสังคม และการกระทำหน้าที่ที่เป็นประโยชน์ตอบแทนต่อคนอื่น และสิ่งอื่นที่มีบุญคุณ

เป็นสุภาพชน หมายถึง การรู้จักกาลเทศะ แสดงกิริยาต่อผู้อื่นด้วยความสุภาพอ่อนน้อม ถ่อมตน มีมารยาท และมีความเป็นมิตรกับคนทั่วไป

มีความยุติธรรม หมายถึง การปฏิบัติด้วยความเที่ยงตรง มีเหตุผล และปราศจากอคติ

ความมีเหตุผล หมายถึง ความสามารถในการใช้ปัญญา ในการประพฤติปฏิบัติ รู้จักไตร่ตรอง พิสูจน์ให้เห็นประจักษ์ ไม่หลงงมงาย มีความยับยั้งชั่งใจ โดยไม่ผูกพันรักกับอารมณ์ และความยึดมั่นของตนเองที่มีอยู่เดิม ซึ่งอาจจะผิดได้

ยอมรับการเปลี่ยนแปลงและรู้จักปรับตัว หมายถึง การยอมรับในสิ่งที่เกิดขึ้นบนพื้นฐานของความเป็นจริงโดยไม่วิตกกังวล พร้อมที่จะปรับตัวและรับสถานการณ์

ใหม่ ๆ ที่เกิดขึ้น โดยการใช้ความคิด และเหตุผลที่ถูกต้อง

มีมนุษยสัมพันธ์ หมายถึง การมีอัธยาศัยดี เข้าใจ เห็นอกเห็นใจผู้อื่น
วางตนดี ทำงานร่วมกับผู้อื่นได้

ต่อต้านและไม่ลองสิ่งเสพติด หมายถึง การมีความสำนึกที่จะปฏิเสธหรือ
ไม่ยอมรับในสิ่งเสพติดทุกชนิด และพยายามที่จะชักชวนแนะนำให้ผู้อื่นมีความสำนึกนั้น
ด้วย

รู้จักใช้และสงวนรักษาสาธารณสมบัติ ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม
หมายถึง การปฏิบัติตลอดจนแนะนำชักชวนผู้อื่น ให้ปฏิบัติต่อสิ่งที่เป็นของส่วนรวม
ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยการใช้อย่างประหยัดทะนุถนอมและบำรุงรักษา
เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด

เป็นผู้ผลิตและผู้บริโภคที่ดี หมายถึง การมีความสามารถที่จะเป็นผู้ผลิต
และผู้บริโภคโดยคำนึงถึงความประหยัดคุ้มค่า และเกิดประโยชน์สูงสุดทั้งในส่วนตัว
และส่วนรวม

ตระหนัก สนใจ และมีส่วนร่วมทางการเมือง หมายถึง การมีความ
กระตือรือร้นที่จะศึกษาและพยายามเข้าไปมีบทบาท หรือเข้าไปมีส่วนร่วมเกี่ยวข้องกับ
กิจกรรมทางการเมือง เพื่อประโยชน์ของประเทศชาติ

มีความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ หมายถึง การมี
ความสำนึกอันดีงาม ที่จะช่วยส่งเสริมความเจริญของประเทศ ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของ
ศาสนามุ่งความเลื่อมใส เป็นศาสนิกชนที่ดี เทอคุณพระเกียรติคุณของพระมหากษัตริย์

มีความภูมิใจในความเป็นไทย หมายถึง การตระหนักถึงความเป็นไทย
โดยการอนุรักษ์ และส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมไทย นิยมสิ่งที่เกิดหรือสร้างโดยคนไทย
พร้อมที่จะแสดงออก และเผยแพร่เอกลักษณ์ของไทย มีความเสียสละ และอุทิศตนเพื่อ
ประเทศชาติ

วิธีดำเนินการวิจัย

แหล่งข้อมูล เป็นเอกสารหลักสูตรที่ใช้ในระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ 5-6 อันได้แก่ หลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 คู่มือครู และแผนการสอน ทุกกลุ่มประสบการณ์ เป็นจำนวนทั้งสิ้น 16 เล่ม

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย เป็นเครื่องมือที่ผู้วิจัย และกลุ่มได้ช่วยกันสร้างขึ้นเอง ดังนี้

1. เครื่องมือพิจารณาลักษณะความเป็นผลเมืองดี จะประกอบด้วย ลักษณะความเป็นผลเมืองดีที่กลุ่มช่วยกันรวบรวมโดยผ่านการพิจารณาจากผู้เชี่ยวชาญทางด้านสังคม และคณะอาจารย์ที่ปรึกษาแล้วจำนวน 36 ลักษณะ พร้อมทั้งความหมายของแต่ละลักษณะ (ดูในภาคผนวก)

2. ตารางวิเคราะห์เนื้อหาหลักสูตร ซึ่งจะลงรายการให้ทราบว่า เป็นเนื้อหาในส่วนใดของเอกสาร เนื้อหานั้นบ่งบอกถึงลักษณะความเป็นผลเมืองดีข้อใดบ้าง และลักษณะความเป็นผลเมืองดีดังกล่าว เป็นลักษณะที่บุคคลพึงศอใคร เป็นเนื้อหาประเภทใด

การเก็บรวบรวมข้อมูล ใช้ตารางวิเคราะห์เนื้อหาหลักสูตร เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์เนื้อหา โดยผู้วิจัยเป็นผู้วิเคราะห์ด้วยตนเอง ภายใต้คำแนะนำของอาจารย์ที่ปรึกษา และผู้เชี่ยวชาญทางด้านหลักสูตร จำนวน 8-10 คน ซึ่งมีแนวทางในการวิเคราะห์เนื้อหาดังต่อไปนี้

1. การวิเคราะห์เอกสารครั้งนี้จะวิเคราะห์เนื้อหาในเอกสารหลักสูตรดังนี้

1.1 ในเอกสารหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 จะวิเคราะห์ในช่องที่บอกว่าเป็นเนื้อหาของระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ 5-6 ทุกกลุ่มประสบการณ์ และถ้าหากในส่วนที่เป็นเนื้อหาบอกเพียงชื่อหัวข้อเรื่อง หรือเขียนสั้นเกินไปจนตีความไม่ออกก็จะพิจารณาในช่องของความคิดรวมยอดประกอบการพิจารณาครั้งนี้ด้วย

1.2 ในเอกสารหลักสูตรที่กำหนดไว้เป็นเนื้อหาที่เข้าร่วมกันทุกระดับคือระดับประถมศึกษาปีที่ 1-6 เช่น จริยศึกษา คณิตศาสตร์ และกิจกรรมสร้างนิสัย จะทำการวิเคราะห์เนื้อหาทั้งหมด

1.3 ในคู่มือครู และแผนการสอน จะวิเคราะห์ในส่วนที่บอกว่าเป็น เนื้อหา และถ้าหากในส่วนที่เป็นเนื้อหานั้นบอกเพียงชื่อหัวข้อเรื่อง หรือเขียนสั้นเกินไป จนตีความไม่ออก ก็จะพิจารณาในส่วนที่เป็นหลักการ / ความคิดรวบยอด และกิจกรรม ประกอบการพิจารณาด้วย

2. การวิเคราะห์เนื้อหาครั้งนี้ถือเอาเกณฑ์การขาดแคลน (The criterion of shortage) มาประกอบการสรุปผลวิจัยโดยจะดูว่าเนื้อหาใดบรรจุสิ่งสำคัญที่ ยุคนี้ต้องการอะไรบ้าง อะไรที่ขาดไป ควรเพิ่มเติมหรือสนับสนุนอะไร เช่น ในปัจจุบัน เรากำลังต้องการสร้างคนใหม่มีวิสัย หลักสูตรใดยังบอกไว้เพียงพอหรือไม่

3. หน่วยในการวิเคราะห์ ใช้เนื้อหาสำคัญ หรือความคิดรวบยอดของแต่ละ บท หน่วย แผนการสอน และหัวข้อเรื่อง ที่ปรากฏในเอกสารหลักสูตร, คู่มือครู และ แผนการสอน มาวิเคราะห์

4. การวิเคราะห์ครั้งนี้ไม่ได้จำกัดว่า เนื้อหา Item หนึ่ง ๆ จะต้อง มีลักษณะความเป็นพลเมืองดีเพียง 1 ลักษณะเท่านั้น ผู้วิจัยจะถือว่าเนื้อหา เกี่ยวข้องมีได้หลาย ๆ ลักษณะ

การวิเคราะห์ข้อมูล จะใช้สถิติช่วยในการวิเคราะห์ดังนี้

1. การแจกแจงความถี่ เพื่อจะทราบจำนวนของแต่ละลักษณะความเป็น พลเมืองดี ที่ปรากฏในเนื้อหาหลักสูตร
2. ใช้การอยุ่ละ เพื่อแสดงความมากน้อยของแต่ละลักษณะ และเปรียบเทียบ ลักษณะความเป็นพลเมืองดีของแต่ละลักษณะกับลักษณะความเป็นพลเมืองดีทั้งหมด

$$\text{การอยุ่ละ} = \frac{\text{ความถี่ของแต่ละลักษณะ} \times 100}{\text{ความถี่ทั้งหมด}}$$

3. ใช้ฐานนิยมเพื่อแสดงให้ทราบว่า ลักษณะความเป็นพลเมืองดีใดมีมากที่สุด

การเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูล จะเสนอในรูปของการบรรยายประกอบ

ตาราง

ลำดับชั้นในการเสนอผลการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้จัดลำดับชั้นของการเสนอผลการวิจัย โดยแบ่งออกเป็น 5 บทดังนี้

บทที่ 1 กล่าวถึง ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา วัตถุประสงค์ของการวิจัย ขอบเขตของการวิจัย ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย ความหมายของคำที่ใช้ในการวิจัย และลำดับชั้นในการเสนอผลการวิจัย

บทที่ 2 กล่าวถึง เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

บทที่ 3 กล่าวถึง วิธีดำเนินการวิจัย

บทที่ 4 กล่าวถึง ผลการวิเคราะห์ข้อมูล

บทที่ 5 กล่าวถึง สรุปผลการวิจัย อภิปราย และขอเสนอแนะ
ในส่วนสุดท้ายเป็นบรรณานุกรม และภาคผนวก

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย